

РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ТУРИСТИЧНОЇ СФЕРИ

А. АНТОНІШИН

Київський національний лінгвістичний університет

Анотація

Стаття присвячена сучасному стану та подальшим перспективам розвитку туристичної галузі у Вінницькій області. Особлива увага приділяється вивченню рекреаційно-туристичного потенціалу та рекреаційно-туристичної інфраструктури регіону. Визначено перспективні для Вінниччини види туризму.

Ключові слова: Вінницька область, туризм, рекреаційно-туристичний потенціал, рекреаційно-туристична інфраструктура.

Аннотация

Статья посвящена современному состоянию и дальнейшим перспективам развития туристической отрасли в Винницкой области. Особое внимание уделяется изучению рекреационно-туристического потенциала и рекреационно-туристической инфраструктуры региона. Определены перспективные для Винницкой области виды туризма.

Ключевые слова: Винницкая область, туризм, рекреационно-туристический потенциал, рекреационно-туристическая инфраструктура.

Summary

The paper studies the current state and future prospects of the Vinnytsya region. Particular attention is paid to recreational and tourism potential and recreational and tourism infrastructure of the region. The promising types of tourism for the Vinnytsya region were defined.

Key words: the Vinnytsya region, tourism, recreational and tourism potential and infrastructure.

На початку XXI століття значення туризму у життєдіяльності людини значно зростає. Туристична діяльність, що раніше мала головним чином індивідуальний характер і була формою активного відпочинку та способом пізнання людиною навколишнього світу, стає об'єктом зацікавлення бізнесу та перетворюється на альтернативне джерело доходів населення. У зв'язку зі стрімким збільшенням туристичних потоків виникає новий вид господарської діяльності, метою якої є задоволення потреб мандрівників. За даними Всесвітньої туристичної організації (UNWTO), у сфері туризму працює кожний одинадцятий працівник у світі.

У багатьох країнах світу туризм визначено пріоритетним напрямком розвитку національної економіки. Перспективи розвитку туристичної галузі пов'язані не лише з додатковими надходженнями до бюджету держави, створенням нових робочих місць, але й значним впливом туризму на такі ключові сектори господарства, як транспорт і зв'язок, торгівля, будівництво, сільське господарство, виробництво товарів народного споживання та багато інших. Таким чином, туризм виступає каталізатором соціально-економічного розвитку.

Невід'ємною складовою світового туристичного процесу є вітчизняний туризм. Природа нагородила Україну багатими і різноманітними екосистемами. Великі туристичні та екскурсійні можливості нашої країни зумовлені багатьма чинниками: унікальна історична спадщина, чудові краєвиди та багатство української землі, зручні шляхи сполучення, привітні люди. Туристична галузь є однією з провідних загальнодоступних галузей держави, що сприяє пізнанню і збереженню історичної та культурної спадщини українського народу, патріотичному вихованню, надає можливість ознайомити з нею усі без винятку верстви населення країни та іноземних мандрівників.

Свій внесок у дослідження цієї проблеми зробили такі науковці, як О. Ключковський, Л. Кирилюк, Н. Турло, І. Власенко, М. Дзюмак, М. Костриця, М. Русинський, Ю. Зінко та інші. Незважаючи на це, ряд аспектів цієї проблеми у нових економічних умовах залишаються недостатньо вивченими і потребують більш глибоких досліджень.

Метою дослідження є аналіз рекреаційно-туристичного потенціалу Вінницької області та оцінка бізнес-середовища регіону стосовно розвитку об'єктів туристичної індустрії, пропозиції розбудови ринку туризму на Вінниччині.

Реалізацію державної політики в сфері туризму здійснює Вінницька обласна державна адміністрація, у складі якої діє спеціалізований структурний підрозділ – Управління культури та туризму.

Основними функціями зазначеного підрозділу є:

- координація роботи всіх туристичних підприємств;
- просування туристичного продукту на ринку;
- навчання та розвиток персоналу туристичних підприємств;
- залучення молоді до подорожей, походів та екскурсій;
- забезпечення раціонального використання природних та рекреаційних ресурсів;
- забезпечення охорони історико-культурних пам'яток¹.

Розвиток Вінницького регіону регулюється Програмою соціально-економічного розвитку Вінницької області на 2014 р. та Стратегією збалансованого регіонального розвитку Вінницької області на період до 2020 р. Саме ці два основні документи визначають стратегічні напрямки та шляхи розвитку регіону на основі аналізу існуючого стану, конкурентного потенціалу та пріоритетів розвитку регіону. З метою проведення аналізу розвитку інфраструктури регіону було досліджено передусім статистичні дані, що стосувалися зазначених напрямків. Для здійснення аналізу використовувалися також звіти по окремих напрямках діяльності (освіта, медицина тощо), дані відповідних управлінь, інформація, розміщена на Інвестиційному порталі Вінниччини тощо².

Для залучення туристів та екскурсантів до регіону, з метою популяризації рідного краю, розвитку туризму, за ініціативи Вінницької обласної ради, в області було проведено конкурс «Сім чудес Вінниччини», за підсумками якого визначено об'єкти, що увійшли до номінації «Перлини Поділля»³.

Найпопулярнішою метою подорожей для усіх категорій туристів залишається дозвілля та відпочинок.

За ступенем доступності для рекреаційного використання природно-заповідні об'єкти області поділяються на:

- загальнодоступні, що мають статус охоронних об'єктів;
- відкриті для організованого туризму – всі парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва і більша частина пам'яток природи;
- відкриті для суворо регламентованого та організованого туризму – частина пам'яток природи і більшість заказників;
- закриті для туризму – частина пам'яток природи, як правило, зоологічних.

У компонентній структурі природно-ресурсного потенціалу Вінниччини природні рекреаційні ресурси складають 5,1%.

У Концепції соціально-економічного розвитку Вінницької області туризм розглядається як один з пріоритетних напрямів розвитку економіки області. Цей стратегічний пріоритет сформульований таким чином: «розвиток туризму як галузі, що здійснює вплив на розвиток багатьох секторів економіки області, збереження і використання її культурно-історичного і природного потенціалу та включає:

- розвиток м. Хмільника як місто-курорт (розвиток рекреаційних ресурсів радонових вод через формування Хмільника як місто-курорт);

- розвиток курортно-лікувального бізнесу на базі лікувальних вод Придністров'я (курорти Садковецький, Броницький);
- розвиток екологічного та сільського туризму;
- розвиток туристичних маршрутів по історичних місцях Вінниччини;
- розширення інфраструктури для організації туристичних маршрутів;
- створення нових підприємств індустрії розваг;
- формування рекреаційної мережі для задоволення потреби в новій рекреації;
- розбудова культурно-мистецького простору та збереження культурної спадщини;
- здійснення комплексу заходів щодо збереження пам'яток історико-архітектурної спадщини: збереження, поповнення та дослідження музейних колекцій, проведення охоронних археологічних досліджень у зонах видобутку корисних копалин, природних та техногенних катастроф, заохочення комерційного використання пам'яток історико-архітектурної спадщини».

Реалізація вищезазначеного стратегічного пріоритету розвитку регіону здійснюється через планування і реалізацію конкретних заходів, розроблених у рамках ряду регіональних стратегічних документів. Ці документи регіонального рівня доповнюються плановими документами муніципального і локального рівнів. Документами, які здебільшого розроблені і реалізуються на рівні районів і окремих поселень Вінницької області, що мають найбільше значення з погляду розвитку туризму, слід назвати такі:

- районні стратегічні плани і середньострокові програми соціально-економічного розвитку (у стратегічні планові документи більшості територій Вінницької області включені розділи і комплекси заходів щодо розвитку туризму);
- районні цільові програми і стратегії розвитку;
- плани і програми розвитку туристично-рекреаційної і природоохоронної діяльності природних територій області, що особливо охороняються;
- генеральні плани і схеми територіального планування розвитку міст і районів області.

Вінниччина має усі умови для інтенсивного розвитку туризму.

Вінницька область розташована в центральній частині Правобережної України, в лісостеповій зоні на Волино-Подільській височині. Вінницька область була утворена 27 лютого 1932 р. Територія 26,5 тис. км², що становить 4,4% від площі України. Протяжність її території з півночі на південь – 204 км, зі сходу на захід – 196 км. Таким чином, території притаманна така риса, як компактність.

В адміністративному відношенні Вінницька область поділяється на 27 районів, 18 міст, у тому числі 6 міст обласного підпорядкування: Вінниця, Могилів-Подільський, Жмеринка, Козятин, Хмільник, Ладижин; 29 селищ міського типу та 1466 сіл. Межує з Київською, Житомирською, Черкаською, Кіровоградською, Одеською, Хмельницькою областями. У південно-західній частині Вінниччини, по річці Дністер, проходить державний кордон із Республікою Молдова⁴.

Рельєф області – це передусім хвиляста лісова рівнина. Визначивши коефіцієнти горизонтального і вертикального поділу рельєфу Вінниччини, можна зробити висновки, що територія області характеризується високими естетичними якістьми, виразністю рельєфу. Північно-східну частину займає Придніпровська височина, південно-західну – Подільська височина. Поверхня області порізана долинами річок, балками. Поширені нерудні копалини: граніти, гнейси, каолін, кварцові піски, вапняки, крейда, гіпс, фосфорити. Є джерела мінеральних вод.

Клімат області помірно-континентальний з м'якою зимою і теплим літом. Середньорічна температура повітря в січні -4.-6°C, липні +18,6.+20,5°C. Опадів 480–590 мм на рік, переважно влітку. Середня тривалість зими на території області складає близько 100 днів⁵.

Природна рослинність займає близько 17% території, з них понад 3% припадає на лучні степи і луки, 0,5% – на болота. Площа лісів близько 360 тис. га, в т.ч. на схилах ярів і балок – понад 43 тис. га. Головні лісоутворюючі породи: дуб звичайний, граб, ясен, клен гостролистий, липа, в'яз, дуб скельний, вільха чорна. У флорі області є декілька ендеміків (волошка савранська, волошка Бессера, зіновать Блоцького, козильці великі) та реліктові види (хвощ великий, клопогін смердючий, бруслина мала, чистець вузьколистий, медунка м'якенька, в'язіль стрункий), а також лікарські рослини (конвалія травнева, липа серцелиста, первоцвіт весняний, звіробій, валеріана лікарська, наперстянка великоквіткова, лепеха звичайна).

Тваринний світ області різноманітний. Усього налічується близько 420 видів, у т.ч. риб – 30, земноводних – 11, плазунів – 8, птахів – 300, ссавців – 70. Водяться козуля, свиня дика, вовк, куниця лісова, білка, лисиця, заєць, ховрах, хом'як, тхір, польова миша; на берегах річок – видра, норка; на водоймах – дикі качки, гуси; у річках та ставках – короп, лящ, окунь, лин, щука, сом тощо. До Червоної книги України занесені деякі види кажанів, тхір степовий, кутора мала, з птахів – журавель сірий, балабан, сапсан; з плазунів – гадюка степова, полоз лісовий. З 1960-х рр. в області розводилися лосі, було завезено плямистих оленів, акліматизовано зубра, лань, бобра, ондатру, американську норку, розселено фазанів⁶.

Гідрографічна мережа Вінницької області належить до басейнів трьох великих рік – Південного Бугу (приблизно 62% території), Дністра (28%) та Дніпра (10%). Вони мають переважно снігове й дощове живлення і належать до типу рівнинних. Загалом у області протікає 241 річка.

Найбільшою річкою, що на значному протязі (317 км) протікає по території області і ділить її на дві майже рівні частини, є Південний Буг, який у межах області приймає 14 приток з лівого боку і стільки ж з правого.

До внутрішніх вод області належать численні ставки та водосховища. Тут налічується близько 4850 ставків, загальна площа їх перевищує 24 тис. га. В області розташовано 63 водосховища. Найбільші водосховища – Ладижинське, Сугиське і Дмитренківське⁷.

Під туристичними ресурсами науковці та фахівці туристичної сфери розуміють сукупність природно-кліматичних, оздоровчих, історико-культурних, пізнавальних та соціально-побутових ресурсів відповідної території. Наявність і різноманітність рекреаційно-туристичних ресурсів певної території впливає не лише на територіальну організацію рекреаційної діяльності та спеціалізацію туризму, а й відбивається на економічній ефективності функціонування області, оскільки є складовою ресурсного потенціалу господарства.

Туристичні ресурси можна розділити на 3 види:

- природні туристичні ресурси;
- історико-культурні ресурси;
- соціально-економічні ресурси.

До природних туристичних ресурсів належать кліматотерапевтичні, водні, геологічні, ґрунтові, фітолікувальні та ландшафтні, а також природно-антропогенні (національні природні парки, заповідники, пам'ятки природи та ін.), які володіють комфортними умовами і можуть бути використані для туристичної діяльності.

Загалом весь природно-рекреаційний потенціал Вінниччини налічує 424 об'єкти, загальною площею 54 тис. 880 га.

Вінниччина має значний рекреаційний потенціал, який є головним фактором розвитку туризму. Природні рекреаційні ресурси включають лісові масиви, заповідні території, мальовничі долини рік Південного Бугу та їх приток, гідромінеральні ресурси Хмільника, лікувальні грязі в околицях Хмільника, Козятина, Липовця.

Уже сьогодні до Червоної книги Вінницької області віднесено 105 видів рослин, з них 92 є рідкісними і зникаючими. Фауна області нараховує 137 видів, занесених до Червоної книги області.

На території Вінницької області функціонує 338 природоохоронних об'єктів, серед яких: 90 заказників (21 – загальнодержавного і 69 – місцевого значення), 182 пам'ятки природи (10 – загальнодержавного і 172 – місцевого), 36 парків – пам'яток садово-паркового мистецтва (11 – загальнодержавного і 25 – місцевого значення) та 30 заповідних урочищ. Загалом території та об'єкти природно-заповідного фонду Вінниччини займають 23878,67 га, що складає лише 0,78% від площі області. Це один з найнижчих показників заповідності в Україні.

Курортні зони розміщуються там, де наявні значні лісові масиви та мінеральні джерела. На Вінниччині виявлено і використовуються лікувальні властивості мінеральної води Хмільницького радонового родовища. Крім того, розвідано 22 джерела столової води, 11 з них паспортизовано, на п'яти родовищах налагоджено розлив («Регіна», «Княжна», «Шумілівська», «Подільська», «Росяна»). Виявлено мінеральні води типу «Миргородська».

Рішенням Вінницької обласної ради з 2011 року в області створено п'ять нових об'єктів природно-заповідного фонду та значно збільшена територія регіонального ландшафтного парку «Дністер».

Серед новостворених: ботанічна пам'ятка природи, два гідрологічних та два ландшафтних заказники у Хмільницькому та Жмеринському районах.

Парк «Дністер» був створений у 2009 р. у межах Могилів-Подільського району. Наразі до нього приєдналися 1700 гектарів Ямпільщини, що разом складає понад 6700 гектарів заповідної території. По річці Дністер парк межує з молдовськими водно-болотними угіддями міжнародного значення «Унгурь-Холошниця» (Рамсарський сайт).

Як субмеридіональний екологічний коридор долина річки Дністер має вирішальне значення для збереження біотичного розмаїття, високий рекреаційний потенціал, є перспективною для створення ключових елементів екологічної мережі.

Гідрологічні заказники: «Снивода» та «Рівський» представлені заплавами річок низького рівня з різнотравно-злаково-осоковими луками та є невід'ємною частиною екологічної мережі.

Ландшафтні заказники «Межирівські берізки» та «Струмок» представляють типові ландшафти краю та вносять свою частку у справу збереження ландшафтного різноманіття.

Створення нових об'єктів природно-заповідного фонду забезпечить збереження, відтворення та ефективне використання природних комплексів та окремих об'єктів, які мають особливу природоохоронну, наукову, освітню, естетичну та оздоровчу цінність⁸.

Отже, Вінницька область має великий потенціал щодо подальшого розвитку природно-рекреаційного туризму. Оскільки природні ресурси обмежені, потрібно створити систему їх раціонального використання.

Історико-культурні туристичні ресурси – це сукупність пам'яток матеріальної та духовної території, що мають пізнавальну цінність і можуть бути використані для туристичної діяльності. До групи історико-культурних туристичних ресурсів належать пам'ятки археології, історії, архітектури, монументального мистецтва, унікальні споруди тощо. До популярних туристичних об'єктів належать середньовічні замки, які є надзвичайно цінною духовною спадщиною регіону.

У Вінницькій області зосереджені усі види та категорії пам'яток, які є об'єктами національної та регіональної політики. Загальна кількість пам'яток історії, археології, містобудування й архітектури, монументального мистецтва становить 3893 одиниці. 580 пам'яток архітектури внесено до Державного реєстру національного культурного надбання. За цими показниками Вінниччина займає одне з провідних місць у державі⁹.

Серед пам'яток історії 451 входить до складу комплексів, це в основному пам'ятники воїнам-землякам та братські могили, 1,4 тис. – розташовані окремо. До пам'яток історії національного значення належить Музей-садиба М. Коцюбинського могили видатних композиторів М. Леонтовича, П. Ніщинського та могила соратника Б. Хмельницького Данила Нечая.

Популярними туристично-екскурсійними об'єктами є залишки скельних храмів. Печерний храм VI–VII ст. з унікальними рельєфними композиціями і написами був виявлений В. Антоновичем ще у 1883 р. у розколіні скелі над річкою Бушка (с. Буша). Державний історико-культурний заповідник «Буша» в селі Буша Ямпільського району Вінницької області створений з метою комплексного збереження пам'яток архітектури, мистецтва, археології та історії.

Усі пам'ятки комплексу «Буша» об'єднані спільною територією. Це 8 об'єктів – 4 пам'ятки археології від III тис. до н.е. до XII ст. н.е., залишки фортеці та підземних ходів XVI–XVII ст., що увійшла в історію як один з форпостів боротьби українського народу за незалежність, міська ратуша XVI ст. (розташована на території приватної садиби), дохристиянський та християнський скельний храм V–XVI ст. н.е. з унікальними художніми рельєфами, кладовище XVIII–XIX ст.

На території заповідника також розташований парк історичної скульптури, де щорічно проводяться міжнародні збори скульпторів-каменотесів, та три музеї: археології, етнографії, оборони Буші.

Скельний монастир – комплекс споруд XI–XIX ст., до якого входять 3 печерних церкви (Усікновення голови Св. Іоанна Предтечі, Св. Параскеви П'ятниці, Св. Антонія Печерського), розташований над Дністром у с. Лядова.

Немирівське скіфське городище – одне з найбільших поселень скіфського часу в Україні між Дністром і Дніпром. Розташоване за 4 км від містечка Немирів на східному Поділлі (46 км на південний схід від Вінниці). У 900–1250 рр. на території городища знаходилося давньоруське селище. Обнесене ровом і земляним валом, городище займає площу понад 100 га. Земляні вали тут ще й дотепер подекуди сягають 7–8 м висоти. Розкопками відкриті землянкові хати з глинобитними вогнищами, господарські ями та черені. Жителі городища займалися землеробством і скотарством, торгували з Північним Причорномор'ям, зокрема з грецьким містом Ольвією.

Палацово-паркові ансамблі XVIII–XIX ст. збереглися у селах Антопіль, Верхівка, Вороновиця та ін.

У Вороновицькому палаці розміщується музей авіації. У 1869–1876 рр. тут жив відомий авіаконструктор О.Ф. Можайський, у маєтку брата він провів свої перші експерименти, збудував дерев'яний планер із нерухомими крилами.

У пейзажному парку селища Муровані Курилівці зберігся палац (1805 р.), а також залишки укріплень XVI ст. з підземними казематами.

Палац із прилеглим парком (1897–1917 рр.) у м. Немирів з 1921 р. функціонує як будинок відпочинку. Тут у 1821 р. народився відомий російський поет М.О. Некрасов.

Кращим зразком класицизму серед архітектурних споруд України вважається палац Потоцьких у Тульчині (1757 р.). Художнє оздоблення інтер'єру майже повністю знищене за радянських часів. Ремонт палацу триває з 1975 р. У Тульчині зберігся також і малий палац родини Потоцьких (1782 р.).

Православні, католицькі, іудаїстські культові споруди XVII–XIX ст. збереглися також у Вінниці.

Миколаївський собор (1829 р.), приватний корпус із дзвіницею і вежа з оборонними мурами (XVIII ст.), а також господарчі споруди Миколаївського монастиря, костьол Непорочного зачаття (1627 р., 1791 р.) збереглися у Шаргороді.

У м. Хмільник до наших днів дійшли оборонна вежа (1534 р.), костьол Усікновення голови Св. Іоанна Предтечі (1630 р.) і поміщицький палац (1911–1915 рр.)¹⁰.

Проект і розписи церкви в с. Кукавка здійснений В. Тропіним, ще під час його перебування у кріпацтві.

На Вінниччині народилися історик В. Антонович (с. Махнівка), архітектор В. Городецький (с. Шолудьки), письменник М. Коцюбинський (Вінниця), композитор М. Леонтович (с. Селевенці – сьогодні Монастир'юк), поет С. Руданський (с. Хомутиці – сьогодні Руданське), поет В. Стус (м. Гайсин).

Культурно-мистецькі традиції Вінниччини сьогодні гідно продовжують сотні фольклорних колективів різних жанрів, майже 300 носять почесні звання – народний (зразковий) аматорський.

Значний внесок у збереження усної народної творчості Вінниччини зробили відомі збирачі фольклору Явдоха Зуїха, Г. Танцюра, Н. Присяжнюк, М. Руденко. Їхню справу успішно продовжують кавалер ордена княгині Ольги III ст. З. Чорна (с. Стіна Томашпільського району), Г. Коваль (с. Бохоники Вінницького району), В. Вовкодав (с. Кармалюкове Жмеринського району).

Ознайомитися з народними обрядами та звичаями вінничан можна, взявши участь у традиційних всеукраїнських заходах, що відбуваються на теренах області. Зокрема: на святі народного мистецтва «Українська витинанка», що проходить у Могилеві-Подільському, на батьківщині фольклористки, майстра народної творчості, заслуженого працівника культури України Марії Руденко. Варто також відвідати експозицію районного музею етнографії і народного мистецтва її імені та єдиний в області міський будинок народної творчості, де створено унікальний Музей витинанки.

З Вінницькою землею доля пов'язала поета С. Руданського, історика М. Грушевського, письменницю Марко Вовчок, полководця О. Суворова, основоположника польової хірургії М. Пирогова, художника В. Тропініна, композитора П. Чайковського, авіатора-винахідника О. Можайського.

Найпопулярнішими серед екскурсантів та туристів Вінниччини є фонтан «Roshen»; Національний музей-садиба М.І. Пирогова; Державний історико-культурний заповідник «Буша»; Історико-меморіальний комплекс пам'яті жертв фашизму; філія Вінницького обласного краєзнавчого музею на території колишньої ставки Гітлера «Вервольф» (сmt. Стрижавка Вінницького району).

Водночас існує низка проблем, що гальмує розвиток туризму на території Вінниччини. Туристичні об'єкти не відповідають сучасним вимогам і потребують значних капіталовкладень для переоснащення. Необлаштовані місця відпочинку туристів, незадовільний стан доріг, відсутність під'їздів до туристичних об'єктів, непристосованість для потреб туристів, відсутність системного інформаційного забезпечення призводить до того, що туристи далеко не повністю використовують туристичний потенціал Вінниччини.

Попри певні вади в організації туризму, прикордонне розташування, сприятливі природно-кліматичні умови, багаті рекреаційні ресурси, економічний та науковий потенціал області, соціально-культурні та історичні пам'ятки та традиції забезпечують передумови для інтенсивного розвитку туристичної галузі Вінниччини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

¹ Офіційний сайт Вінницької обласної державної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vin.gov.ua/web/vinoda.nsf/webgr_view/GrXJHHQ?OpenDocument&count=5&RestrictToCategory=GrXJHHQ. – [без нумерації].

² Про сприяння Асоціації «Явір» розвитку туризму у Вінницькій області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.javirua.org/pro-spriyannya-asociacii-yavir-rozvitku-turizmu-u-vinnickij-oblasti/>.

- ³ *Заболотна В.А.* Використання ресурсного потенціалу Вінниччини при формуванні регіонального туристичного продукту // Студентський вісник Національного університету водного господарства та природокористування. – 2015. – Вип. 1 (3). – С. 78–80.
- ⁴ *Власенко І.В., Дзюмак М.А.* Вивчення впливу економічних територій Вінницької області на розвиток територіально-рекреаційного комплексу в цілому та туризму зокрема // Молодий вчений. – 2016. – Вип. 3 (30). – С. 41–44.
- ⁵ *Турло Н.П.* Рекреаційно-туристичний потенціал Подільського регіону та його вплив на розвиток туристичної сфери // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2015. – Вип. 6. – С. 579–583.
- ⁶ *Денисик Г.І., Воловик В.М.* Рекреаційні ландшафти Поділля. – Вінниця: ПП «Едельвейс К», 2009. – 206 с.
- ⁷ *Кізюн А.Г., Лужанська Т.Ю., Феєр В.П.* Оптимізація сільських селитебних ландшафтів Поділля // Географія та екологія: наука і освіта. – 2008. – С. 101–103.
- ⁸ Довкілля Вінниччини: актуальні новини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vineco.ucoz.org/news/prirodno_zapovidnij_fond_oblasti_zbilshivsja_na_2485_gektari/2011-05-11-304.
- ⁹ Охорона культурної спадщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vincult.org.ua/p12.php>.
- ¹⁰ *Антонишин А.П.* Становлення та розвиток історико-рекреаційного туризму в місті Вінниця // Туризм і краєзнавство: Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С. 196–200.